

RASMIY VA NORASMIY NUTQIY ETIKETLARNING O'RGANILISHI

Saidaxon Mustafoyeva

Farg'ona davlat universiteti, Xorijiy til va adabiyoti (Nemis tili) I bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada rasmiy hamda norasmiy nutqiy etiket va ularning jamiyatda tutgan o'rni haqida so'z yuritiladi. O'zbek va nemis nutqiy etiket qoidalarining o'rganilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jamiyat, etiket, muloqot, etika, xulq-atvor.

Inson malum bir jamiyatda yashar ekan, hayotini muloqotsiz tasavvur qilish imkonsiz. Muloqot insonlar bilan xabar qabul qilish, almashish, o'z fikrini boshqalarga yetkazish uchun xizmat qiluvchi vositadir. Inson muloqot qilar ekan, istar-istamas nutqiy etiket qoidalariga duch keladi. So'zlovchining nutqi va o'zini tutishi bilan jamiyatning qaysi qatlamiga mansub ekanligini anglab olish qiyin emas. „Nutq etikasi“ haqida so'z yuritishdan avval, „Etika“ atamasi qanday ma'noni anglatishini bilib olishimiz lozimdir. „Etiket“ tushunchasi fransuz tilidan olingan bo'lib, „etiquette“ so'zidan kelib chiqqan va „xulq atvor shakli“, „xushmuomalalik va hurmat ko'rsatish qoidalari“ kabi ma'nolarni anglatadi. Umumiy qilib aytganda, etiket bu – jamiyatdagi turli qatlam vakillarining foydalanadigan va ular o'rtasidagi munosabatni tartibga solib turadigan odob-axloq qoidalaridir. Etika mazmun-mohiyatiga qarab bir qancha qismlarga bo'linadi. Jumladan, nutq etikasi, ovqatlanish, kiyinish etikasi va boshqalar. Aytishlaricha, qadimda buyuk Fransiya qiroli Lyudovik XIV saroyida taklif qilingan mehmonlarga stol atrofida va boshqa mehmonlar bilan o'zini qanday tutishi kerakligi tasvirlangan kartoshkalar tarqatilgan va u kartoshkalarga „etiketlar“ deb nom qo'yilgan ekan. Nutqiy etiket ham etikaning bir qismi hisoblanib, jamiyatda, insonlar hayotida muhim ahamiyatga ega. Nutqiy etiketni o'rganish har doim tilshunoslarning diqqat e'tiborini tortib kelgan. „Nutqiy etiketning o'rganilishi XX asrning ikkinchi yarmida boshlandi. V.S.Kostamorovning 1957-yilda nashr etilgan „Русский речево́й этикет“ nomli maqolasi bu yo'nalishdagi izlanishlarning muqaddimasi bo'ldi. Xuddi shu davrdan boshlab tilshunoslik bilimlarning maxsus yo'nalishi – nutqiy etiket paydo bo'ldi” [1,502]. Jahon tilshunosligida nutqiy etiket bo'yicha ko'plab tilshunos olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan, A.Knigge, R.Sedlashek, N.M.Firsova R.Iyuelbgofts, V.Xartung, Y.D.Desheriev, X.Shonfeld, B.Yurgen, S.Augenshtein, A.A.Akishina, V.M.Alpatov, N.D.Arutyunova, B.N.Golovin, V.E.Goldin, V.G.Kostomarov, N.F.Mixeyeva, T.N.Naumova, F.Pap, L.P.Stupin, K.S.Ignatev, N.I.Formanovskaya, B.Kim, V.Bredov, I.Renate, Sh.Jems, K.Rayner, X.Lyuger, J.Mala, Sh.Friedmann, J.Schild kabi olimlar shu mavzuda jahon tilshunosligida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar. Ular nemis, yapon, ingliz, rus, ispan, fransuz tillaridagi nutqiy etiket birliklari yuzasidan tadqiq qilganlar. „O'zbek tilida nutq madaniyati, nutqiy odatlar masalalarining nazariy tadqiq etilishi va tilshunoslikda alohida tarmoq sifatida shakllanishida S.Ibrohimov, R.Qo'ng'urov, X.Doniyorovlar tamal toshini qo'ygan bo'lsalar, E.Begmatov, A.Rustamov, N.Mahmudov kabi yirik olimlar, asosan, leksik birliklar, so'z kesimida ish olib borishgan. B.O'rinboyev sintaksis sohasida, E.Begmatov, Y.Tojiyev, S.Mo'minov,

S.Karimov, Sh.Iskandarova, Z.Akbarova kabi olimlarning tadqiqotlarida esa muloqot jarayonining nutqiy odat shakllari jihatdan tahlili masalasiga oydinlik kiritildi.” [2,18]

N.Uloqov “Tilshunoslik nazariyasi” kitobida sistem tilshunoslikka XX asrda Ferdinand de Sossyur asos solganini, bundan soʻng oʻnlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga kelganini taʼkidlab oʻtadi. “Tilshunoslik fanining chegarasi va predmetini aniqroq taʼriflash maqsadida Ferdinand de Sossyur Vilgelm fon Humboldt kabi antonimiya (qarama-qarshi qoʻyish) metodidan foydalanib, til va nutqni ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qoʻydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til nutqqa zid. Til va nutqning asosiy farqi – til ijtimoiy, nutq esa individual hodisadir.” [6,9]

Oʻzbek tilshunos olimasi Zuhro Akbarova tilni sotsiolingvistik jihatdan yaʼni tilning ijtimoiy tabiatini, ijtimoiy vazifalarini oʻrgangan va shu bilan birga nutqning asosiy omillaridan biri boʻlgan – murojaat shakllari ustida tadqiqot ishlarini olib borib, tafakkur va til munosabatida murojaatning oʻrni, murojaat va undalmaning umumiy va oʻziga xos xususiyatlari, murojaat ifodalashda ishora-harakat va rangning oʻrni, murojaatning psixolingvistik vazifasi toʻgʻrisida muhim ahamiyatga ega boʻlgan maʼlumotlarni oʻz ilmiy ishida ifodalab bergan. Uning fikricha, “tafakkur barcha tip va koʻrinishlari bilan nutq shakllanishiga taʼsir etadi. Shuning uchun fikrning real voqelikka aylanishi tilga, tilning reallashuvi – nutq tarzida konkretlik kasb etishi tafakkur omiliga bogʻliqdir.” [2,7]

Sh.Gulyamova oʻzining «Oʻzbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida oʻzbek erkak va ayollarining nutqida evfemizmlarning oʻrni yuzasidan tadqiqot olib borgan, evfemizmlarning vujudga kelishiga sabab boʻluvchi omillar haqida maʼlumotlar keltirib oʻtgan va gender evfemizmlarini guruhlarga ajratgan. M.Hakimov “Oʻzbek pragmalolingvistikasi asoslari” nomli monografiyasida inson nutqiy faoliyati bilan bogʻliq masalalarni oʻrganish muxim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etishini aytib oʻtadi. “Zamonaviy tilshunoslik ekstralingvistika, instralingvistika va komparativistika tarmoqlaridan iborat boʻlib, ularning barchasida inson nutqiy faoliyati oʻrganiladi. Nutqda insonning fikri bilan birga uning ruhiy olami ham oʻz ifodasini topadi. Nutqdagi oshkora va yashirin maʼnolarni tadqiq-u tahlil qilish, insonning oʻzligini nutqi orqali namoyon etishi kabi masalalarni oʻrganish bugungi oʻzbekona tafakkur tarzi, milliy mafkura va milliy gʻoya tushunchalarini ochishda muhim oʻrin tutadi.” [4,5] Har bir xalq va millatda boʻlgani kabi nemis tilshunos olimlari ham nemis nutqiy etiket qoidalari ustida juda azal-azaldan bosh qotirib kelganlar. Nemis davlati Yevropa mamlakatlari ichida ham eng rivojlangan davlatlar sirasiga kirgani tufayli nutqiy etiket haqidagi ilmiy izlanishlar oʻzbek xalqidan biroq avvalroq boshlangan, deya olamiz. Mashhur nemis yozuvchisi, madaniyatshunos olim Adolf Frayer fon Knigge ham bu sohada nemis xalqi uchun zaruriy boʻlgan yuksak asarini yozgan. 1788-yilda ilk bor nashr qilingan “Über den Umgang mit Menschen“ (Kishilar bilan muloqot qilish toʻgʻrisida) kitobi A.F.Kniggega hali hayotlik paytidayoq shuhrat keltirgan. Ushbu kitob oʻzida muloqot qilish jarayonidagi muhim boʻlgan jihatlarni, yaʼni odob-axloq qoidalarini jamlagan. 3 qism, 26 bobdan tashkil topgan bu kitob keyinchalik muallif ismi bilan “Knigge”, “Knigge qoidalari” deb nomlana boshlandi. Kitobda „Allgemeine Bemerkungen und Vortschriften“ (Umumiy mulohazalar va qoidalar), „Über den Umgang mit sich selbst“ (Oʻzi bilan muomala qilish toʻgʻrisida), „den Umgang mit Geistlichen“, “Eltern, Kindern und Blutsverwandten“, “Eheleuten“, “Verliebten“, “Hauswirten, Nachbarn“ (Ruhoniylar, ota-ona, bolalar, qarindoshlar, er-xotin, sevishganlar, xoʻjayinlar va qoʻshnilar bilan muloqot) deb nomlangan boblar mavjud. Kitob hayvonlar bilan qanday munosabatda boʻlish va yozuvchi va kitobxon oʻrtasidagi munosabatlar haqidagi eslatmalar bilan yakun topadi. Yoshlar tilini oʻrganish nemis tilshunos olimlarining tadqiqot obyekti boʻlgan. Ayniqsa, Susanne Augenshtein bu borada oʻzining „Funktionen von Jugendspache“ (Yoshlar tilining vazifalari), „Studien zu

verschiedenen Gesprächstypen des Dialogs Jugendlicher mit Erwachsenen“ (Yoshlarning o‘smirlar bilan har xil suhbat turlarini o‘rganish) kabi tadqiqotlari bu sohaga salmoqli hissa qo‘shgan. Bundan tashqari, Sedlaczek R. „Das Lexikon der Jugendsprache“ (Yoshlar tili leksikoni), Bredow W. „Medien und Gesellschaft“ (Axborot vositalari va jamiyat), Lüger H. „Pressesprache“ (Matbuot tili) kabi olimlar o‘zlarining yuqorida ko‘rsatilgan mavzularda tadqiqot olib borganlar.

Shu kunga qadar nemis hamda o‘zbek nutqiy etiket qoidalari yuzasidan tadqiqot ishlari deyarli olib borilmagan edi, ammo Q.Kaxarov o‘zining „O‘zbek va nemis nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqi“ nomli dissertatsiyasida bu muammoga yechim topdi. Ushbu ilmiy ishda o‘zbek va nemis tillarida shakllangan nutqiy etiketlardagi o‘xshashlik va farqlilik, madaniyat va nutqiy jarayonlardagi ikki xalq o‘rtasidagi o‘ziga xos bo‘lgan jihatlar ochib berilgan, o‘zbek va nemis xalqi murojaat shakllarining qo‘llanilishi, kommunikatsiya jarayonidagi yosh hamda jins bilan aloqador noverbal vositalar ikki til doirasida tadqiq qilingan. „O‘zbeklar muloqot jarayonida qo‘llaniluvchi nutqiy etiketlar, asosan, sharq madaniyati ta‘sirida, nemis muloqot jarayonida qo‘llaniluvchi nutqiy odatlar esa g‘arb madaniyati ta‘sirida shakllangan. Har ikki xalq nutqiy etiketlarini o‘zaro qiyoslab o‘rganish shu xalqlar tilshunosligi uchun ham ma‘lum samara beradi.“ [2,141] Umumiy qilib aytganda, hozirgi kunda tilshunoslikka bo‘lgan e‘tibor yildan-yilga kuchayib bormoqda. Yurtboshimizning ham o‘zbek tiliga rivojlantirish yo‘lida olib borayotgan ishlari, muhim qarorlari o‘zbek tili ravnaqi uchun katta ahamiyatga egadir. 2021-yil 21-oktabr kuni Xalqaro kongress markazida o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosim bo‘lib o‘tdi va ushbu marosimda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ishtirok etdi va nutq so‘zladi. „Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma‘naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta‘sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqlariga quloq tutsin,“ – deydi muhtaram Prezidentimiz.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, nutqiy etiketlarning hayotimizda tutgan o‘rni beqiyos, shuning uchun ham nutqiy etiketga doir ilmiy tadqiqotlar tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ta‘kidlab o‘tishimiz joizki, ikki til doirasida qiyosiy jihatdan olib borilgan ilmiy ishlarning afzallik tomonlari ko‘p. Ikki yoki undan ortiq tillar nutqiy etiket qoidalari qanchalik ko‘p tadqiq qilinishi, shunchalik ilm-fan uchun yutuq sanaladi. Bu bilan davlatlar va millatlar o‘rtasida do‘stlik va hamkorlik mustahkamlanadi, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham, dunyo tilshunosligi fani uchun ham juda muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atoyeva Shamsiya Rahmon qizi, Murojaat –nutqiy etiketning muhimkomponenti. Result of National Scientific Research 2022 SJIF-4.431, 501-502 bet
2. Кахаров, К. Ш. Узбек ва немис нуткий этикетларининг киёсий тадкики. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси, Андижон-2020.
3. Зухро Акбарова .Узбек тилида мурожаат шакллари. –Ташкент : Akademnashr,2015. –Б.3
4. Мухаммад Хакимов, Узбек прагмалингвистикаси асослари. Toshkent “Akademnashr” –2013
5. Гулямова Шахноза Кахрамоновна. Узбек тили эвфемизмларининг гендер хусусиятлари.Филология фанлари буйича фалсафа доктори(PhD) диссертацияси афтореферати, Бухоро –2020

6. Nosirjon Uloqov, Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent – 2016
7. Kaharov, K. S. (2020). Formal and informal ways of conversation in the german and uzbek languages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(9), 286-289.
8. OTA, O. Z. V. N. O., & XUSUSIYATLARI, N. O. Z. X. Q. Sh. Kaxarov-Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i. *FARG 'ONA DAVLAT UNIVERSITETI*, 320.
9. Kaharova, M. (2021). MICRO FIELD OF LEXEMES WHICH DENOTE UZBEK PEOPLES'HOLIDAYS AND WORK CEREMONIES. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE* Учредители: Теоретическая и прикладная наука,(9), 646-648.
10. Kakharova, S. (2022). Speech as a Tool of Pedagogical Activity of the Teachers. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(11), 61-64.
11. TASNIFI, A. Sh. N. Kaxarova–Farg 'ona davlat universiteti ingliz tili o'qituvchisi SHAXSLARARO MULOQOT XULQINING MUMTOZ ADABIYOT VAKILLARI. *FARG 'ONA DAVLAT UNIVERSITETI*, 416.

